

אוניברסיטת תל אביב

הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

החוג להיסטוריה של עם ישראל

היחס לשפה העברית ובנייתה של תרבות עברית בקרב הקהילה היהודית במרוקו, 1916-1956

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת: דוד גדג'

מנחה: פרופ' ירון צור

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל אביב

2020

להוריי היקרים

רנה וגי גדג'

שלמי תודה

בשנים האחרונות הקדשתי את מירב זמני ומרצי במחקר זה שעניינו בנייתה של התרבות העברית במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים. המחקר נכתב על ידי אך יש לו שותפים רבים שסייעו בידי בדרכים שונות ובשלבם שונים בתהליך העבודה. ראשית ברצוני להודות לפרופ' ירון צור שהנחה אותי בכתיבת הדוקטורט. נושא הדוקטורט התגבש בקורס שלימד פרופ' צור, בו השתתפתי ובמסגרתו כתבתי עבודה על תחרות ספרותית בעברית שהתקיימה במרוקו בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים. מרגע שיצאתי למסע המחקרי ליווה אותי פרופ' צור בכל שלב ולמדתי ממנו רבות בשיחות שקיימנו בבית שהוא ורעייתו, פרופ' נדין קופרטי צור, פתחו עבורי. מחקרי מושפע מהתפיסות המתודולוגיות שפרופ' צור הגה במחקרו על החברה היהודית בצפון אפריקה ובמחקרי אימצתי ופיתחתי אותן בהקשרים חדשים. פרופ' צור לא רק סייע במחקר אלא פתח עבורי דלת אל עולם גדול של חוקרים, כנסים ומוסדות אקדמיים.

לבד מחוקרים מאוניברסיטת תל אביב סייעו לי חוקרים מאוניברסיטאות אחרות בישראל ומחוצה לה העוסקים בחקר יהודי ארצות האסלאם ובמחקרי תרבות ובתוכם, פרופ' דוד בנון, פרופ' אבריאל בר-לבב, פרופ' מאיר בר-אשר, פרופ' אייל ג'יניאו, פרופ' בועז הוס, פרופ' יהודית הנשקה, פרופ' ירון הראל, פרופ' צבי זוהר, פרופ' יוסף יובל טובי, ד"ר צביה טובי, ד"ר משה כהן, פרופ' אהרן ממן, פרופ' נעם סטילמן, פרופ' חיים סעדון, פרופ' חביבה פדיה, פרופ' אמנון רז-קרקוצקין, פרופ' יוסף שיטריט, פרופ' דניאל שרוטר, פרופ' יוסף תדגי ופרופ' עפרה תירוש-בקר. תודה מיוחדת שלוחה לפרופ' ירון בן-נאה שליווה אותי בשנות המחקר וקרא והעיר על כתב היד של הדוקטורט. לבד מחוקרים בכירים סייעו לי רבות עמיתים וחוקרים צעירים ובתוכם: ד"ר מיכל אוחנה, יאיר אור, ד"ר אליעזר באומגרטן, ד"ר הילה בהרד, ד"ר דוד ביטון, ד"ר סמיר בן-ליישי, ד"ר גיא ברכה, ד"ר נח גרבר, ד"ר יובל חרובי, ד"ר רונה יונה, ד"ר מלכה כ"ץ, ד"ר אביעד מורנו, ד"ר עמוס נוי, ד"ר יגאל נורי, ד"ר קציעה עלון, ד"ר מנשה ענזי, ד"ר תמיר קרקסון ולילך תורג'מן. ד"ר פינטו-אבקסיס עמיתה וידידת נפש שנפטרה בשנה האחרונה עודדה וסייעה לי מראשית עשייתי המחקרית. יהי זיכרה ברוך.

לקבוצות מחשבה ומחקר חשיבות רבה בפיתוח הרעיונות במחקרי. במשך שנות מחקרי, בתמיכה ובחסות פרופ' ירון צור ובשיתוף פעולה עם עמיתי – ד"ר מיכל אוחנה, ד"ר אביעד מורנו, ד"ר קציעה עלון וד"ר תמיר קרקסון – הובלתי את קבוצת החוקרים "מפעל התיעוד - יהודי ארצות האיסלאם" באוניברסיטת תל אביב. זכיתי לשמש חבר בוועד "קדמתה", המרכז הישראלי לחקר יהדות המזרח וספרד לתלמידי מחקר במכון בן צבי. לבד מאלה השתתפתי בסדנת דוקטורנטים במכון לחקר ארץ-ישראל ויישובה במכון בן צבי בהובלת ד"ר ענת הלמן, קבוצת מחקר "רבנים ספרדים ומזרחיים פתוחים להשכלה ולעולם הדעת האוניברסלי", במחלקה לתולדות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן, קבוצת המצוינות המחקרית הבין-אוניברסיטאית (ICORE) "דעת המקום", בהובלת פרופ' ירון הראל ופרופ' צבי זוהר, בפורום החוקרים של המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל אביב בהובלת פרופ' אניטה שפריא ופרופ' אורית רוזין, ובקבוצת המחקר "פרספקטיבות מזרחיות, פרספקטיבות יהודיות" במכון ון-ליר בהובלת פרופ' אמנון רז-קרקוצקין.

מחקרי לא היה יוצא לפועל ללא תמיכה והערכה של מלגת נשיא המדינה למצוינות וחדשנות מדעית לדוקטורנטים מצטיינים לשנים תשע"ו-תשע"ח. נוסף למלגה זו תמכו במחקר זה הקרנות, המלגות והפרסים הבאים: מלגת דוקטורט מטעם הקרן ע"ש תומס ארתור ארנולד למצוינות במחקר היסטורי של בית הספר להיסטוריה על שם צבי יעבץ באוניברסיטת תל אביב; מלגת שלמה גלס ופאני בלבן-גלס לתלמידי מחקר מצטיינים שתחום מחקרם הוא תולדות עם ישראל ותולדות ארץ-ישראל, פרס קרן יניב בתולדות עם ישראל ובפילוסופיה של היהדות, הפרס ע"ש גוסטה סדן לבית פרנס למחקרים בתרבות, שפה, ספרות והגות של יהדות המזרח הקרוב, מלגה מטעם קרן נדב לתלמידים מצטיינים שמחקרם עוסק בעמיות יהודית ובקשרים שבין ארץ-ישראל ומדינת ישראל, מלגה מטעם הקרן ע"ש איגנאץ בוביס בלימודי יהדות - כל אלה של בית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל אביב; פרס בתחום יהדות ספרד והמזרח מטעם משרד החינוך ומכון בן-צבי בירושלים; מלגת יד טבנקין, המרכז המחקרי, רעיוני ותיעודי של התנועה הקיבוצית.

מחקר זה לא היה יכול להיכתב ללא סיוע רב של עובדי ארכיונים, ובתוכם ארכיון חברת "כל ישראל חברים" בירושלים ובפריז, ארכיון הג'וינט בירושלים, הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בספרייה הלאומית בירושלים, המכון לתיעוד בעל פה באוניברסיטה העברית בירושלים, ארכיון לחינוך יהודי ע"ש אביעזר ילין מיסודה של הסתדרות המורים בתל אביב, ארכיון יד טבנקין ברמת אפעל, מכון ז'בוטינסקי בתל אביב. בתוך כל אלה ברצוני להודות לאורלי סימון, ראש אגף שירותי קהל בספרייה הלאומית, שסייעה לי רבות, ובמהלך שנות מחקרי הפכנו לחברים טובים. סימון ייסדה סדרה של קורסים לערבית-יהודית של יהודי מרוקו בספרייה הלאומית שהועברו על ידי ד"ר משה כהן ובאחד מהם זכיתי ללמוד ולצאת נשכר.

לבד מהארכיונים הרשמיים מחקרי חושף ממצאים חדשים אליהם נחשפתי תודות לבני משפחה של שוחרי השפה העברית במרוקו אשר פתחו לי את בתייהם והציגו לי חוברות, ספרים ומסמכים ששכבו במחסנים מאז עליית בני המשפחה לישראל בשנות החמישים והשישים. בתוך אלה אני רוצה להודות לדינה דנינו (נחמני), פעילה עברית במרוקו ובתו של חיים נחמני, משכיל עברי ופעיל ציוני; לנפתלי אביטאן וליתר אחיו ואחיותיו, בניו של המשכיל העברי מכלוף אביטאן; לפרופ' דן בוסקילה, בנו של המורה לעברית והמשורר יחיאל בוסקילה; לדניס בנדרלי נכדתה של בלהה בנדרלי, שוחרת השפה העברית מארץ ישראל שהיגרה למרוקו; לד"ר אלפרד תאומים, בנו של פנחס יוסף תאומים, פליט יהודי מאירופה שמצא מקלט במרוקו בתקופת מלחמת העולם השנייה ולקח חלק בפעילות העברית בקזבלנקה; ולדניאל ברונשוויג, בנו של ז'יל ברונשוויג, סגן נשיא כ"ח ומיוזמי הקמת בית המדרש למורים לעברית בקזבלנקה. בנוסף למשפחות ברצוני להודות לפרופ' אהרן ממן שהעמיד לרשותי זיכרונות שכתב על התקופה בה למד בישיבה "בית דוד" בצפרו; לפרופ' יוסף שטרית שהעמיד לרשותי צילום פרוטוקולים של אגודת "מגן דוד" להפצת השפה והתרבות העברית במרוקו; לפרופ' חיים סעדון שהעמיד לרשותי צילום של אוסף מכתבים של יוסף מעייני, מורה מארץ ישראל שלימד בתוניסיה ובמרוקו בין שתי מלחמות העולם; לד"ר יוחאי בן גדליה שבתפקידו כמנהל הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי חשף בפני מסמכים חשובים. כמו כן ברצוני להודות לאלי פילו שיזם את אתר "מורשת יהדות מרוקו" וסייע לי באיתור חומרים ובסיוע בקריאה משותפת של מקורות היסטוריים.

אני מודה לידידתי מירי ישראל שערכה את הדוקטורט בעניין, ברגישות ובלב רחב.

אחרונים יקרים ברצוני להודות להורי רינה וגיל גדג' על האמונה, התמיכה והעידוד בכל שנות ילדותי ובגרותי. כילידי צפון אפריקה – אמי נולדה בפאס שבמרוקו ואבי נולד בענבה (בון) שבאלג'יריה – שאבו הורי סיפוק רב מעיסוקי במרחב בו גדלו ובתרבות שהכירו וכבר איננה. במשך שנות כתיבת הדוקטורט איבדה אמי חלק גדול מאחיה ואחיותיה שאצרו כל אחד מהם רסיסים של תרבות יהודית מצפון אפריקה ושתרמו לי רבות בשיחות עימם: נורית כהן ז"ל, פאני (פרחה) מלכה ז"ל, רחמים (רמו) אלחמיאס ז"ל, יצחק (ג'קי) אלחמיאס ז"ל, אליהו אלחמיאס ז"ל ודליה אלחמיאס ז"ל. את מקור ההשראה למחקר זה ובעצם גם את הבסיס לשפה הערבית-היהודית העניקה לי סבתי חנה אלחמיאס ז"ל לבית משפחת יפלאח שנולדה בעיירה מידלת בראשית המאה העשרים. לצערי לא זכיתי להכיר את סבי, ישראל אלחמיאס ז"ל, בעל חנות ספרים קטנה בעיר פאס במרוקו. תודה גדולה לבן הזוג שמלווה אותי בתשע-עשרה השנים האחרונות, ד"ר דוד ששה. תודה רבה על האמונה היומיומית בהצלחתי, על הקריאה של מחקרי, על העידוד ועל העצות הטובות שכולן מוענקות מתוך אהבת אמת.

תקציר

מאות בשנים דיברו יהודי מרוקו ערבית-יהודית, ברברית על נִיבֵיקָה וחכיתיה. בעברית השתמשו למטרות ליטורגיות כתפילה, סדרי חגים, טקסים במעגל החיים, שירה ופיוט. שימוש יומיומי בעברית לשם תקשורת בכתב ובעל-פה, ובעיקר כשפה לכתובת חיבורים בעלי אופי דתי, ספרותי או היסטורי, היה נחלתה הבלעדית של האליטה הרבנית. בשליש האחרון של המאה התשע עשרה החלה לחלחל מאירופה למרוקו העברית המשכילית והיא נפוצה בקרב קומץ משכילים מקומיים, רובם צאצאי רבנים ותלמידי חכמים. עניינם בעברית המשכילית היה פרי החלטה ומשיכה אישית ולא נבע מהכשרה מסודרת בחוגים או במוסדות תרבותיים כלשהם. הם היו החלוצים שפתחו את העולם העברי המודרני בפני חוגים מצומצמים שהביעו עניין בנושא.

התחזקות הלאומיות היהודית לגוניה, שכללה בין היתר בניית תרבות יהודית בשפה העברית, החלה לתת אותותיה במרוקו החל מראשית המאה העשרים, התחזקה בהדרגה בין שתי מלחמות העולם והגיעה לשיאה לאחר מלחמת העולם השנייה. **מחקר זה בוחן את היחס לשפה העברית ולתרבות העברית במרוקו בשנים 1916-1956, תוך הצגת התרבות העברית על כל גוניה וערכיה המלכדים, כפי שהתפתחה בקרב הקהילות היהודיות במרוקו באותן שנים.** תרבות עברית, לשיטתי, היא פעילות רבת משתתפים שבה נטלו חלק נשים וגברים ואשר במרכזה עמדו השפה העברית, כשפה כתובה ומדוברת, ותרבותה. תרבות זו באה לידי ביטוי בשלל תחומים, גם מחוץ לבית הכנסת או לתלמוד התורה, והסתייעה בסוכנים, בסוגות טקסטואליות ובמוסדות לשם הפצתה. במחקר אני בוחן את התפתחותה של התרבות העברית כרב-מערכת תרבותית במהלך ארבעים שנה, תוך הצגת ניתוח היסטורי והצעת דגמים תיאורטיים להבנת התהליכים התרבותיים-ההיסטוריים. בעזרת מתודולוגיות מתורת הרשתות ותיאוריות מלימודי תרבות אני מציע דגם תיאורטי לרשת התרבות העברית. הדגם תקף לדעתי לכל מערכת תרבותית באשר היא, ובוודאי לתרבות בעולם היהודי במאות התשע עשרה והעשרים.

היחס לשפה העברית ולתרבות העברית נדון הן בקרב יהודי מרוקו והן בקרב גורמים נוספים שלקחו חלק בפעילויות. כיוון שהקהילה היהודית במרוקו הייתה תפוצה אחת מתוך הפזורה היהודית העולמית שבה התפתחה 'לאומיות פזורה', איני עוסק בתרבות העברית בהקשר הפנימי של יהדות זו, אלא מביא בחשבון גורמים ותהליכים חיצוניים שהשפיעו על התפתחות התרבות העברית המקומית. עם זאת, **התרבות העברית שהתגבשה במרוקו בהשפעת מגעים תרבותיים עם קהילות אחרות** התעצבה בתוך המרחב היהודי המרוקאי על ידי סוכני תרבות מקומיים. משום כך איני רואה בה העתק בלבד של רעיונות ורכיבים מהתרבות שממנה הושפעה, אלא **יצירה חדשה העומדת בפני עצמה ומצטיינת בייחודיות פרטיקולרית**, שעליה אני עומד בפרקים השונים. להבדיל ממחקרים רבים על התרבות העברית שנכתבו בקשר ישיר לתנועה הציונית, במחקר זה נבחנים קשרים רחבים יותר. לאלה אומנם זיקה הדוקה להתגבשותה של תודעה לאומית יהודית, אך אין זו תמיד תודעה ציונית בדגם המזרח אירופי או הארץ-ישראלי. לא אחת מדובר בדגם לאומי יהודי מערב אירופי או בהתפתחות תרבותית יהודית דתית ללא הקשר לאומי. **במחקר זה אני מציג פלורליזם של תרבות עברית (Cultural Pluralism) – תרבות הטרוגנית שהיא בעלת בסיס משותף ובה בעת מתרחשים בה תהליכים סותרים.**

שני שערים במחקר: **הראשון** – "התרבות העברית בראשיתה" – עוסק בשנים 1916-1942 ובראשית התגבשותה של התרבות העברית על כל גווניה במרוקו. **השער השני** – "התרבות העברית בפריחתה" – עניינו השנים מתום מלחמת העולם השנייה עד לעצמאות מרוקו ב-1956. המחקר בכללותו דן בתרבות העברית ששגשגה במרוקו בתקופה הקולוניאלית; ראשיתו בדיון הציבורי הראשון על השפה והתרבות העברית במרוקו שאיתרתי וסופו בסיום הפרוטקטורט. עם תום השלטון הקולוניאלי היגרו סוכני תרבות רבים ממרוקו והפעילות העברית שם פחתה.

התקופה הנדונה **בשער הראשון** מחולקת לשתי תת-תקופות, שאותן אני מנתח בשני פרקים נפרדים. **בפרק הראשון** נדון העשור מ-1916-1926, וכותרתו "**בין מערב למזרח: ראשיתה של התרבות העברית במרוקו**". בפרק זה אני עומד על ניצני התרבות העברית במרוקו ומבחין בין מגעים תרבותיים עם מערב אירופה לבין כאלה שהתנהלו עם מזרח אירופה וארץ ישראל. הפרק נפתח בדיון אידיאולוגי פאופי התרבות העברית ובדרך הרצויה ללימוד העברית בבתי הספר של חברת "כל ישראל חברים" (להלן כ"ח) במרוקו. מוצעים בו שלושה דגמים לתרבות עברית שייבאו סוכני תרבות מקומיים כתוצאה ממגעים עם קהילות יהודיות במערב אירופה ועם שלוחותיהן בצפון אפריקה ובאמריקה הדרומית, ואלו הם: תרבות עברית לאומית, תרבות עברית אוניברסלית ותרבות עברית דתית מתוקנת. מצב החינוך העברי בבתי הספר של כ"ח נבחן לאור דגמים אלה ונבדק הפער בין המצוי לרצוי. בהמשך אני מתחקה אחר גוני התרבות העברית שהתפתחו בעקבות המגעים עם מזרח אירופה ועם ארץ ישראל וכיצד הם קיבלו ביטוי בבתי הספר, באגודות להפצת השפה והתרבות העברית ובעיתונות היהודית.

בפרק השני, שכותרתו "**התגבשותן של תרבויות עבריות לאומיות בין השנים 1926-1942**", אני דן בתת-התקופה השנייה – 1926 עד תום מלחמת העולם השנייה. באותן שנים החלה לפרוח במרוקו הלאומיות היהודית ובהשפעתה נוצרה פעילות תרבותית פורמלית ובלתי פורמלית. דוגמה לכך היא ייסודו של העיתון *L'Avenir Illustré* ("העתיד המצויר") על ידי תא ציוני בקזבלנקה. העיתון היווה במה רבת השפעה לדיונים ציבוריים על התרבות ועל החינוך העברי במרוקו, ובהם אני עוסק בהרחבה בתחילת הפרק. אני מצביע על דגם רפורמיסטי-לאומי, לפיו תרבות יהודית-עברית בעלת צביון לאומי היא חלק מהזהות היהודית המרוקאית, הכוללת גם רכיבים מהתרבות הצרפתית ומהתרבות הערבית. בהמשך לדיון הציבורי שהתנהל מעל דפי *L'Avenir Illustré* אני מראה כיצד כינוסן של ועידות ציוניות ארציות באמצע שנות השלושים הביא להתרחבות הפעילות העברית בערים אחרות במרוקו, והבולטת שבהן היא הפעילות התרבותית בקזבלנקה. ההשפעות הלאומיות בגוונים מערב אירופיים לא פסחו על כ"ח: הרשת שינתה את מדיניותה ביחס לחינוך העברי, אם כי יש לציין כי הרפורמה באה גם בעקבות לחצים ציבוריים ושינויים פרסונליים. הפרק מסתיים בפרוץ מלחמת העולם השנייה וההקפאה החלקית של העשייה התרבותית העברית בבתי הספר ובאגודות שהיא גררה עימה. שני הפרקים הראשונים מציגים את התגבשותה של התרבות העברית במרוקו ואת יצירתה של תשתית משמעותית אשר אפשרה את הפריחה עם סיום המלחמה.

השער השני עוסק בשנות פריחת התרבות העברית במרוקו, והוא כולל ארבעה פרקים תמטיים. **בפרק השלישי** נדונה הפעילות העברית הבלתי פורמלית שהתקיימה בעשרות אגודות שהוקמו לאחר המלחמה במרבית הקהילות העירוניות. מיפיתי את סוכני התרבות שיזמו את הפעילויות באגודות וערכתי הבחנה בין סוכנים בשר ודם לסוכנים טקסטואליים. הגדרתי שלושה דגמים לאגודות שנוסדו באותן שנים במרוקו: עברית בצרפתית, עברית בערבית-

יהודית ועברית בעברית צברית. בהמשך הפרק נסקרות הפעילויות התרבותיות שהתקיימה באגודות, ביניהן 'עונג שבת', שירה ומקהלות, תיאטרון, חגים בגוון לאומי ועוד. על אף שמדובר ברכיבי תרבות שיובאו מארץ ישראל ומאירופה, אני מצביע על האופי הייחודי שקיבלו כשנטמעו בתרבותן של הקהילות העירוניות במרוקו. לצד הפעילות הבלתי ממוסדת של האגודות נבדקת גם **הפעילות העברית הממוסדת** שהתנהלה בסיוע ארגונים יהודיים בין-תפוצתיים.

הפרק הרביעי עניינו החינוך העברי ברשתות בתי הספר שפעלו במרוקו לאחר מלחמת העולם השנייה. בעקבות המלחמה חל שינוי בהשקפותיה של כי"ח. בפתח הפרק אני דן בשינוי באמצעות תרגום וניתוח גלוי דעת שפרסמה החברה בנובמבר 1945. בהמשך נבחן הביטוי המעשי שקיבלה אותה הצהרה של כי"ח: אם בשינוי האידיאולוגיה של החברה, כמשתקף בהגותו של עמנואל לוינס, מנהל בית המדרש למורים של כי"ח בפריז באותם ימים; ואם בבחינת מצב החינוך העברי בבתי הספר של הרשת במרוקו. נושא זה נבדק תוך התייחסות לרפורמה שבוצעה, לביקורת שנמתחה על החינוך ולגורמים המעכבים את השינויים. עוד נדונות בפרק שתי רשתות חינוך נוספות שהחלו לפעול במרוקו לאחר המלחמה: "אוצר התורה" וחב"ד. שתיהן הקימו עשרות מוסדות חינוך לבנים ולבנות שבהם נלמדה השפה העברית בגוונים דתיים. כי"ח התאפיינה בחינוך עברי בעל צביון יהודי-דתי-אוניברסלי, "אוצר התורה" וחב"ד בחינוך בצביון דתי-אורתודוקסי ומוסדות החינוך של הקהילות בצביון לאומי ארץ-ישראלי.

הפרק החמישי, "התאגדות, הכשרה, והסמכת מורים במרוקו", מוקדש למורים לעברית – סוכני תרבות שסייעו רבות בהפצת השפה והתרבות. בפרק אני דן בבית המדרש למורים לעברית בקזבלנקה, שנוסד על ידי כי"ח לאחר המלחמה, ובו הוסמכו מורים צעירים שקיבלו הכשרה מקיפה בעברית ובצרפתית. הכשרה זו יצרה דמות של מורה משכיל-מתמערב. נוסף על כך הפרק עוסק בהכשרת המורים הוותיקים ובשתי בחינות ההסמכה – "מבחן הדרגות" מטעם כי"ח ו"הבחינה הירושלמית" מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים. המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה והמחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, שתיהן של הסוכנות היהודית, הכשירו גם הן מורים ותיקים במרוקו. המחלקות הללו יחד עם רשתות בתי הספר כי"ח ו"אוצר התורה" ובשיתוף הג'וינט ערכו סמינרים למורים. אני טוען כי רק בשלב זה זכו המורים לעברית במרוקו לייצר הון תרבותי באמצעות ההכשרה בבית המדרש למורים; הון סימבולי – באמצעות בחינות ההסמכה מצרפת ומישראל; והון חברתי – על ידי יצירת רשת מורים ארצית.

הפרק השישי חותם את המחקר בדיון תמטי בדפוס, בספר ובספרייה העבריים במרוקו במהלך כל התקופה הנדונה במחקר. הפרק פותח בייסוד בית הדפוס העברי הראשון במרוקו בסוף המאה התשע עשרה ובבתי הדפוס האחרים שהוקמו במאה העשרים. אני מאפיין את הסוגות שהודפסו בעברית במרוקו ואת חנויות הספרים שהוקמו בערים הגדולות ושבהן נמכרו הספרים בעברית. בחלק השני נדונה הקמת **ספריות עבריות** קהילתיות במסגרת האגודות, ובו אני מאפיין את תכולת מדפי הספרייה אגב הצגת מספר מקרי בוחן. אני מקדים לדיון בספרייה העברית במרוקו את הדיון בספרייה של התלמיד החכם ושל המשכיל כדי להשוות בין שלוש הספריות וללמוד על מאפייניהן. הפרק על **ספריית ההשכלה** מתבסס על שרידי ספרייה של משכיל עברי ממרוקו.

המחקר מסתיים בפרק **סיכום** המבקש להציג את התפתחות התרבות העברית במרוקו דרך פרספקטיבה של חקר הרשתות, ולהראות שלב אחר שלב את **התפתחות הרשת העברית במרוקו במשך ארבעים שנה**.

תוכן עניינים

שלמי תודה.....	3
תקציר.....	6
מבוא.....	11
הקדמה: רקע היסטורי, תרבותי ולשוני על יהדות מרוקו במאות התשע עשרה והעשרים.... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
שער ראשון – התרבות העברית בראשיתה..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
פרק ראשון: בין מערב למזרח – ראשיתה של התרבות העברית במרוקו – 1916-1926... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
1.1 הדיון הציבורי על לימוד השפה והתרבות העברית במרוקו בראשית תקופת הפרוטקטורט.... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
1.2 לימודי העברית בבתי הספר במרוקו בשנות העשרים של המאה העשרים.... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
1.3 "מגן דוד" ו"אור המערב": ראשיתה של הפעילות העברית הלאומית במרוקו שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
פרק שני: התגבשותן של תרבויות עבריות לאומיות במרוקו בין השנים 1926-1942..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
2.1 הדיון על התרבות העברית ולימודי העברית בעיתון <i>L'AVENIR ILLUSTRÉ</i> שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
2.2 עברית ברשת החינוך "כל ישראל חברים" – רוחות חדשות..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
2.3 ראשיתה של פעילות עברית ציונית בחסות הוועידות הציוניות הארציות במרוקו..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
2.4 התנופה בפעילות התרבותית העברית באגודת "מגן דוד"..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
שער שני – התרבות העברית בצמיחתה..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
פרק שלישי: פריחתה של התרבות העברית במרוקו – 1943-1956..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
3.1 "מהרחוב בקזבלנקה": הגורמים לפריחה, סוכני תרבות וקהל יעד..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
3.2 שלושה דגמים של המועדונים לעברית..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
3.3 פעילויות לא ממוסדות להפצת השפה והתרבות העברית..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	
3.4 פעילויות ממוסדות להפצת השפה והתרבות העברית בחסות ארגונים בין-תפוצתיים.... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.	

- פרק רביעי: החינוך העברי בבתי הספר במרוקו בשנות הארבעים והחמישים שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 4.1 החינוך העברי ברשת "כל ישראל חברים" שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 4.2 החינוך העברי ברשת "אוצר התורה" שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 4.3 החינוך העברי ברשת חב"ד שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 4.4 החינוך העברי בתלמודי התורה של הקהילות שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 4.5 ישיבת "בית דוד" בצפון שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- פרק חמישי: התאגדות, הכשרה והסמכה של מורים לעברית שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 5.1 קְבֵר המורים העבריים במרוקו שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 5.2 בית המדרש למורים לעברית שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 5.3 הכשרה והסמכה של מורים ותיקים לעברית בכ"ח שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 5.4 הכשרת מורים במדינת ישראל ועל ידי נציגיה במרוקו שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- פרק שישי: דפוס, ספר וספרייה במרוקו במחצית הראשונה של המאה עשרים שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 6.1 דפוס, ספר וחנות ספרים שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- 6.2 הספרייה העברית במרוקו במחצית הראשונה של המאה עשרים שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- סיכום: הרשת העברית במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- ביבליוגרפיה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- ABSTRACT שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

רשימת טבלאות

- טבלה 1: התחרות הספרותית של אגודת "מגן דוד" שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- טבלה 2: מספרי המשתתפים בקורסים לעברית בערי מרוקו, 1952 שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- טבלה 3: מוסדות החינוך במרוקו ב-1954 שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- טבלה 4: בתי הספר של רשת "אוצר התורה" ב-1954 שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- טבלה 5: תלמודי תורה של הקהילות במרוקו ב-1952 שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- טבלה 6: מקצועות החטיבה העברית בבית המדרש למורים לעברית בקזבלנקה ... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
- טבלה 7: מספר הספרים והדפים הבודדים שהודפסו בבתי הדפוס בערי מרוקו שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

טבלה 8: מספר הספרים והדפים הבודדים שהודפסו בבתי הדפוס במרוקו לפי סוגות **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.**

טבלה 9: מקומות הדפסה ושנות הוצאה של הספרים בספרייתו של מכלוף אביטאן **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.**

טבלה 10: נושאי הספרים בספרייתו של מכלוף אביטאן **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.**

מבוא

I. הצגת נושא

מאות בשנים דיברו יהודי מרוקו ערבית-יהודית, ברברית על נִיִּיקָה (תאריפית בצפון מרוקו, תאמאזיגת במרכז, תשלחית בדרומה) וחכיתיה. בעברית השתמשו למטרות ליטורגיות כמו תפילות, סדרי חגים, טקסים במעגל החיים, שירה ופיוט. שימוש יומיומי בעברית, אם לשם תקשורת בכתב ובעל-פה ואם כשפה לכתיבת חיבורים בעלי גוון דתי, ספרותי או היסטורי, היה נחלתה הבלעדית של האליטה הרבנית. בשליש האחרון של המאה התשע עשרה החלה לחלחל מאירופה למרוקו העברית המשכילית והיא נפוצה בקרב קבוצה מצומצמת של משכילים מקומיים, צאצאי רבנים ותלמידי חכמים. עיסוקם בשפה היה פרי החלטה עצמאית ומשיכה אישית ולא נבע מהכשרה מסודרת בחוגים או במוסדות תרבותיים כלשהם. הם היו החלוצים ופתחו את העולם העברי המודרני בפני מעגלים נוספים שגילו עניין בנושא.

התחזקות הלאומיות היהודית לגוניה, ובכללה בניית תרבות יהודית בשפה העברית, החלה לתת אותותיה במרוקו בראשית המאה העשרים. התרבות העברית התעצמה בהדרגה בין שתי מלחמות העולם, והגיעה לשיאה בתום מלחמת העולם השנייה. העברית, כסימן היכר ייחודי של העם היהודי המתחדש, היותה גורם מרכזי וחיוני בהתעוררות הלאומית והשימוש בה למטרות יומיומיות סימל את שיבת העם למקורותיו ולמצבו הפרימורדיאלי. מעמדה כלשון קודש והיותה משותפת לכלל היהודים בתפוצות העניקו לה פוטנציאל שלא היה לשפות אחרות, מה עוד שהייתה "לשון גשר" (Lingua Franca) בין יהודים דוברי שפות שונות.

מחקר זה בוחן את היחס לשפה ולתרבות העברית במרוקו בשנים 1916-1956 תוך הצגת התרבות העברית על כל גווניה וערכיה המלכדים, כפי שהתפתחה בקרב הקהילות היהודיות במרוקו באותן שנים. אני מבקש לתת בעבודה זו מענה לשאלות כגון: אילו תרבויות עבריות התקיימו במרוקו במחצית הראשונה של המאה עשרים? עם אילו קהילות יהודיות ניהלו סוכני התרבות במרוקו קשרים ומהיכן יובאו רכיבי תרבות? מה היה היחס בין התפתחות הפעילות הציונית במרוקו לפעילות העברית בה? איזו פעילות עברית התקיימה באגודות העבריות שם? מה היה יחסם של מוסדות החינוך בקהילות השונות לחינוך העברי ומה היו תכני הלימוד בבתי הספר? אילו ספרים הכילה הספרייה העברית במרוקו? תשובות לשאלות אלה ולאחרות יינתנו בתתי-הפרקים השונים תחת המְּטָרִיָה הדיסציפלינרית של היסטוריה חברתית, אינטלקטואלית ותרבותית. פרקי המחקר נשענים על עבודותיהם של חוקרי השפה העברית

ולשונות היהודים במרוקו ומנהלים דיאלוג עימן. עם זאת, איני מתיימר לעסוק כאן בבלשנות או בבלשנות ההיסטורית של הלשון העברית ושל לשונות היהודים ואיני מבקש לנתח את התפתחותה של השפה העברית במרוקו במאה העשרים. כדי לענות על שאלות המחקר שהצבתי אני מנתח את התפתחות התרבות העברית במרוקו בכלים של היסטוריה חברתית, אינטלקטואלית ותרבותית, שאותם אפרט בהמשך. לא נעזרתי בכלים מִמְחַקְר הבלשנות – אלה דורשים התמחות ייחודית ושונה מזו של ההיסטוריון, ומבקשים לענות על שאלות שונות מאלה שהצבתי.

בעבודה זו אבחן היחס לשפה העברית ולתרבות העברית בקרב יהודי מרוקו ובקרב גורמים נוספים שלקחו חלק בפעילויות שם. מאחר שהקהילה היהודית במרוקו הייתה 'תפוצה' אחת מתוך 'פזורה' יהודית עולמית שהתפתחה בה 'לאומיות פזורה', לא ניתן לדון בעברית בנושא פנימי של יהודי מרוקו ויש להביא בחשבון גורמים ותהליכים חיצוניים שהשפיעו על התפתחות התרבות העברית המקומית.¹ אולם אין להתעלם מהעובדה שהתרבות העברית במרוקו, הגם שהתגבשה בהשפעת מגעים תרבותיים עם קהילות אחרות, התפתחה בתוך המרחב היהודי המרוקאי ועל ידי סוכני תרבות בני המקום. משום כך מן הראוי לראותה כיצירה חדשה וייחודית העומדת בפני עצמה, ולא כהעתק בלבד של רעיונות ומרכיבים מהתרבות ממנה הושפעה. על כך אבקש לעמוד במחקר זה.

דיון בתרבות העברית מחייב תחילה לברר מהי תרבות עברית. איתמר אבן-זהר הגביל את המושג תרבות עברית לתרבות היהודית שנוצרה בארץ ישראל עד קום המדינה.² מנגד, יעקב שביט כולל בו גם התפתחויות מחוץ לארץ ישראל, אך מסייג כי רק בישראל התקיימו כל ה'צורות' המודרניות של פעילות תרבותית עברית.³ בעבודה זו אני מסתמך על הגדרתו של שביט ומרחיב את הדיון לתרבות העברית שהתקיימה גם לאחר הקמת מדינת ישראל. הבחירה במושג 'תרבות עברית' אינה מנותקת מרוח התקופה ואינה זרה לה: סוכני התרבות במרוקו השתמשו בצירוף 'תרבות עברית' או 'תרבות עברית מודרנית', או בצרפתית 'culture hébraïque moderne', כבר בעשור השני של המאה העשרים. אחת ממטרותיי במחקר היא להצביע על הפריטים שנכללו במושג זה ולשרטט את מהלך התפתחותו במרוצת השנים. בדומה למחקרים על התרבות העברית בישראל שערכו זהר שביט ואחרים, אציג כאן פלורליזם של תרבות עברית (Cultural Pluralism) – תרבות הטרוגנית בעלת יסודות משותפים אשר בו-זמנית מתרחשים בה גם תהליכים סותרים.⁴

תרבות עברית, להגדרתי, היא פעילות מרובת משתתפים שבה נטלו חלק גברים ונשים ואשר במרכזה עמדו התרבות העברית והשפה העברית, כשפה כתובה ומדוברת. תרבות זו באה לידי ביטוי במגוון תחומים, גם מחוץ לבית הכנסת או לתלמוד התורה, והיא הופצה על ידי סוכנים ומוסדות. לכל חלק בהגדרה נודעת חשיבות בהידוש לשון הקודש: א. העברית הופכת משפה של אליטה רבנית או משכילית לשפה המשמשת חוגים רחבים יותר; ב. נשים לומדות עברית והיא אינה עוד נחלתם הבלעדית של גברים; ג. מלבד העניין בשפה העברית מתפתחת גם תרבות עברית חדשה, אף אם מגוונת ולא אחידה; ד. העברית אינה עוד שפת כתיבה בלבד אלא היא גם לשון השיח, התקשורת והנחלת ידע; ה.

¹ על לאומיות פזורה באופן כללי ראו: גלנר, לאומים, עמ' 134-143. ובמקרה היהודי ראו: צור, קהילה, עמ' 69-74.

² אבן-זהר, הצמיחה, עמ' 165.

³ שביט, חברה, עמ' 117.

⁴ שביט, בנייתה.

העברית יוצאת מתחום הקודש אל החולין; ו. מוקמים מוסדות וגופים שמטרתם להפיץ את השפה העברית באופן מאורגן.

II. מצב המחקר

אברהם לוינסון כתב בשנת 1935 מחקר מקיף על תולדות התנועה העברית והחינוך העברי בקהילות היהודיות באירופה.⁵ מאוחר יותר פורסמו עבודתו של יחזקאל קוטשר על ההיסטוריה של השפה העברית, שבה העניק מקום להתחדשות השפה במאות התשע עשרה ועשרים באירופה, וכן עבודתו של חיים רבין על תולדות הלשון העברית.⁶ מחקר רחב יריעה על התרבות העברית בארצות הברית ערך משה פלאי.⁷ רבים המחקרים על התרבות העברית בארץ ישראל, בעבודתי בחרתי לאמץ כלים ממחקריהם של איתמר אבן-זהר, עוזי אורנן, בנימין הרשב, רפאל ניר, יעקב שביט וזהר שביט.⁸ הם כולם עוסקים בהתפתחותה של התרבות העברית ומציגים בתוך כך ניתוח היסטורי שלה ודגמים להבנת התהליכים ההיסטוריים – אותם תהליכים שאני מבקש לבחון. זאת ועוד, מחקרים אלה, ובייחוד מחקרה של שביט, "בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל", מציגים תמונה מפורטת של התרבות העברית שתקיימה בישראל. תמונה דומה לזו שאני מציג במחקר זה עבור הקהילה היהודית במרוקו.

על העברית המודרנית בצפון אפריקה בתקופה הנדונה כאן נכתבו מחקרים היסטוריים אחדים: יצחק אברהמי, יוסף טובי וחיים סעדון כתבו כל אחד על הקהילות היהודיות בתוניסיה; יוסף טובי ורחל סימון חקרו את הקהילה בלוב; ובני הקהילה זו, למשל פריג'ה זוארץ, כתבו אף הם חיבורים.⁹ מרבית המחקרים הם מאמרים נושאים ולכן עדיין נדרשת בדיקה מעמיקה של היחס לעברית ושל התפתחות השפה והתרבות העברית בקהילות בצפון אפריקה. למרות זאת, המחקרים הקיימים מאפשרים להשוות בין התרבות העברית במרוקו לזו של שכנותיה במגרב. על היחס לשפה העברית ועל פעילות עברית בקהילות היהודיות במשך נכתבו מחקרים מעטים, על פי רוב על ידי חוקרים שעסקו בציונות ובמסגרתה התייחסו גם לפעילות העברית, ביניהם: מחקרו של ירון הראל על התנועה הציונית בסוריה המתייחס בהרחבה לחינוך עברי-לאומי; מחקרה של רות קמחי על הציונות במצרים; ומחקרו של ראובן שניר על מגוון הזהויות בעיראק במאה העשרים.¹⁰ ככלל, מחקרים על העברית החדשה בארצות האסלאם נכתבו בזיקה להתפתחות התנועה הציונית. בעבודה זו אבחן הקשרים רחבים יותר, שאף אם הם קשורים באופן הדוק להתעצבותה של תודעה לאומית יהודית, אין זו תמיד תודעה ציונית בדגם המזרח אירופי או הארץ-ישראלי אלא בנוסח המערב אירופי או הדתי, נטולי ההקשר לאומי.

⁵ ראו: לוינסון, התנועה.

⁶ ראו: קוטשר, תולדות; רבין, עיקרי. סדרת ספרים על ההיסטוריה של השפה העברית ראתה אור בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה במסגרת הקורס "פרקים בתולדות הלשון העברית".

⁷ ראו: פלאי, התרבות העברית. נוסף לספר הוא כתב מאמרים העוסקים בתרבות העברית בארצות הברית. מחקרים חדשים על התרבות העברית שם בתקופות מאוחרות יותר ועל מעברים בין-תרבותיים בין תרבות עברית במדינת ישראל לארצות הברית נכתבים על ידי עומרי אשר. ראו לדוגמה: אשר, יהדות.

⁸ ראו בביבליוגרפיה פירוט ספרים ומאמרים לפי רשימת החוקרים שציינתי.

⁹ ראו בביבליוגרפיה פירוט ספרים ומאמרים לפי רשימת החוקרים שציינתי.

¹⁰ ראו בביבליוגרפיה פירוט ספרים ומאמרים לפי רשימת החוקרים שציינתי. ראו גם את מאמרו של שאול סחייק על מורים ארץ-ישראליים לעברית שפעלו בעיראק בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים: סחייק, מורים. וכן מאמרים ישנים יחסית שפורסמו בספר "הגות עברית בארצות האסלאם": עורכים מנחם זהרי ואחרים, הגות עברית.

בנימין הרשב ורפאל ניר טוענים במחקריהם כי 'הרקע המסייע' לצמיחתה של התנועה העברית מקורו בשני שלבי התפתחות של העברית: 1. העברית המסורתית; 2. העברית המשכילית. גישה זו נכונה גם להתפתחות העברית במרוקו ועל כן מחקרים שעוסקים בשלבים אלה מהווים בסיס לדברים הנכתבים כאן.

העברית המסורתית: חיים זעפרני חיבר מחקרים חשובים על מקומה של העברית בתרבות המסורתית של יהודי מרוקו, ובהם כלל פירוט תוכניות הלימוד ב"חדר" ומסלולי הלימודים בישיבות הגבוהות. עוד כתבו על הנושא אלעזר טויטו ורפאל בן שמחון.¹¹ היבט חשוב התורם לחקר העברית המסורתית הוא מקומו של הרכיב העברי בערבית-היהודית. עבודותיהם של משה בר-אשר, יוסף שיטרי, אהרן ממן, יוסף תדגי ויעקב בהט הן מסד מחקרי איתן המשמש כל מי שעוסק בלשונות היהודים בצפון אפריקה.¹² המחקרים הם לשוניים ביסודם, אך ניתן ללמוד מהם על טקסטים ועל כותבים וכן על מצב השפה טרם התפשטות התרבות העברית. הם עוסקים בסוגיות כמו מידת שכיחותו של הרכיב העברי בקרב הקבוצות השונות של הקהילה, חדירה של רכיבים חדשים שלא היו מוכרים עד ראשית המאה העשרים, וחשיבותו של הרכיב העברי כאמצעי מסייע ללימוד השפה העברית בראשיתה.

על תקופת ההשכלה בצפון אפריקה ובמרוקו כתב יוסף שיטרי מחקרים חשובים. בהשוואה לממדי התופעה בפרק הזמן שחקרתי, תנועת ההשכלה במרוקו הייתה מצומצמת. ירון צור חקר את ההשכלה העברית בצפון אפריקה, בדגש על זו שהתפתחה בתוניסיה. דניאל שרוטר ושלום בר-אשר כתבו אף הם על ההשכלה העברית במרוקו, ועסקו במשכילים עבריים כרבי יוסף כנאפו ורבי דוד דנינו.¹³

לא עלה בידי לאתר את הסקירה הראשונה שנכתבה על התרבות העברית במרוקו. יחיאל בוסקילה, שהיה מורה לעברית, מנהל המועדון העברי של אגודת "מגן דוד" לאחר מלחמת העולם השנייה, משורר ועיתונאי, כתב את הדברים הבאים במכתב ששלח ל"ברית עברית עולמית" בפברואר 1946: "אני שמח להודיע לכ[בודו] שגמרתי את ספרי 'תולדות התנועה העברית במרוקו' שבו אני מסכם את קורות תנועה רוחנית ומדינית זאת במרוקו משנת 1915 ועד היום הזה מצד אחד, ומצד שני המאמצים וההשפעה של אישים ומוסדות, תנאי חיים ודחיפות חוץ בתנועה זאת. בספר הזה הקדשתי מקום נכבד למאמצי 'הברית עברית עולמית' כאן מרוקו".¹⁴ ספרו של בוסקילה ככל הנראה לא פורסם ולא הצלחתי לאתר בארכיונו האישי. לו השתמר הספר, או כתב היד שלו, היה יכול לשמש מקור רב-ערך מאין כמוהו למחקר זה. בנוסף כתב בוסקילה מאמר תחת הכותרת: "המועדון העברי של 'מגן דוד' בקזבלנקה, אותו פרסם ב-1973 בספר **יהדות מרוקו**, שיצא לאור בבית הספר "מצפה" בבאר שבע, שבו לימד. לעומת החיבור המקיף שדיווח עליו בוסקילה עצמו, ושלא נמצא בידי, מאמר זה מתמקד בפעילות המועדון לעברית של אגודת "מגן דוד", וגם זאת בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה בלבד.

בגיליון מאי 1952 של כתב העת **עם וספר**, בהוצאת "ברית עברית עולמית" ובעריכת נתן גורן, פרסם המלומד והעסקן הציבורי הירושלמי ממוצא מוגרבי, אברהם אלמאליח (1874-1967), חיבור שכותרתו: "התנועה העברית במרוקו וגורמיה". בחיבורו התחקה אחר צמיחתה של התנועה העברית במרוקו במשך שלושים שנה, משנת 1923

¹¹ ראו פירוט למחקריהם של זעפרני וטויטו בביבליוגרפיה; בן שמחון, יהדות מרוקו.

¹² ראו פירוט למחקריהם של בר-אשר; ממן; תדגי; ובהט בביבליוגרפיה.

¹³ ראו פירוט למחקרים של שיטרי; שרוטר; ובר-אשר בביבליוגרפיה. למחקריו של צור ראו: בעיות; תקרית; המאפיה. נדרש מחקר משווה על תנועת ההשכלה כפי שהתפתחה בין הקהילות השונות בצפון אפריקה.

¹⁴ יחיאל בוסקילה לבע"ע, 21.02.1946, אצ"מ A.230/147b.

ועד 1952. אלמאליה היה בקי בקורות התנועה העברית שם: הוא ניהל קשרים עם גורמים שונים שסיפקו לו מידע על הפעילות התרבותית לצורתיה, וכן ביקר במרוקו מספר פעמים במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים. בביקוריו נפגש ישירות עם סוכני תרבות ומורים וביקר במוסדות חינוך ותרבות. אומנם לרשימתו יש משקל רב אך היא חלקית מאוד ונושאת אופי של עדות אקראית – דברים שהתוודע להם בביקוריו במרוקו ומידע שליטת מאישים שפעלו בשדה העברי שם.¹⁵

מחקרים שעסקו בחינוך טיפלו בעקיפין גם בתרבות העברית אך זו לא הייתה מושא הכתיבה הרכזי. שני מאמרים הסוקרים את מערכת החינוך במרוקו נכתבו האחד על ידי מיכאל לסקר והשני על ידי סטנלי אברמוביץ.¹⁶ עבודת הדוקטור ומאמרים נוספים של לסקר עוסקים במערכת החינוך של כי"ח, אולם המחקר על העברית בהם אינו שלם.¹⁷ יתר על כן, מוצגות בהם תפיסות דיכוטומיות ביחס לכי"ח ולשפה והתרבות העברית, ובמחקר זה אני מראה שהתמונה מורכבת יותר ושסוכני תרבות רבים באו משורותיה של כי"ח כבר בתחילת המאה העשרים. גם אהרן רודריג ואנדרה שוראקי מתייחסים למרוקו במחקריהם על כי"ח.¹⁸ מוסדות החינוך האחרים במרוקו נחקרו אף הם: אורלי זגורי-אוחנה כתבה עבודת מוסמך ראשונית מאוד על "אם הבנים" ו"אוצר התורה",¹⁹ ואף יעקב לופו מרחיב על שתי הרשתות בספר **ש"ס דליטא: ההשתלשלות הליטאית על בני תורה ממרוקו**.²⁰ לאחרונה פרסם שניאור זלמן ברגר, סופר חסיד חב"ד, ספר על פעילותה החינוכית והתרבותית של חב"ד במרוקו בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה.²¹ אני מבקש להוסיף נדבך במחקר על מערכות החינוך במרוקו, אלא לדון באופן נקודתי במקצועות החינוך העברי שנלמדו בהם.²²

חוקר נוסף שעסק בתנועה העברית בתקופה הנדונה הוא צבי יהודה, שעבודת הדוקטור שלו עוסקת בתנועה הציונית במרוקו. מקומה של העברית במחקרו שולי יחסית למקומה של ההיסטוריה הארגונית והפוליטית של התנועה הציונית. הפעילות האחרת סביב התנועה, ובעיקר זו התרבותית, מתוארת בקווים כלליים בלבד. העבודה מבוססת בעיקרה על תעודות מהארכיון הציוני, ולפיכך הפעילות העברית המוצגת בה היא בעלת צביון לאומי ארץ-ישראלי, ולא הטרוגני כמתואר במחקר זה. יהודה אף הגביל את מחקרו עד לשנת 1948, ועל כן חסרות בו השנים שלאחר קום המדינה, אז פרחת התנועה העברית במרוקו. אומנם ירון צור בספרו **קהילה קרועה** עוסק בין היתר בשנים שלאחר הקמת מדינת ישראל ומתייחס להתפתחותה של התרבות העברית במרוקו, אולם בדומה ליהודה, צור עוסק בעיקר בלאומיות. פריחתה של העברית המודרנית, חרף משקלה המרכזי בהשקפתו החברתית, אינה תופסת מקום בולט במחקרו.²³ מבחינות רבות מחקרי משתייך לקטגוריה זו של מחקרים היסטוריים נרחבים בנושא הלאומיות היהודית במרוקו, אך הדגש בו מוסב על נושא שלא טופל עד כה בהרחבה.

¹⁵ ראו: אלמליח, התנועה.

¹⁶ ראו: לסקר, החינוך; הנ"ל, מוסלמים. וכן ראו: אברמוביץ, חינוך יהודי.

¹⁷ ראו פירוט המחקרים של לסקר בביבליוגרפיה.

¹⁸ ראו: רודריג, כי"ח; וכן שוראקי, מאה.

¹⁹ ראו: זגורי-אוחנה, אם הבנים.

²⁰ ראו: לופו, ש"ס.

²¹ ראו: ברגר, חב"ד.

²² ראו: זגורי-אוחנה, אם הבנים. אליעזר בשן כתב מאמר על רשת "אם הבנים" בדגש על תפקידן של הנשים במוסד אך לא עסק בתכנים לימודיים או בעברית. ראו: בשן, אם הבנים.

²³ ראו: יהודה, הארגון; הנ"ל, תחייה עברית; צור, קהילה.

III. גישות מתודולוגיות

מחקר זה נכתב בהשראת מבחר גישות מתודולוגיות ותוך שימוש בהן. העיקרית שבהן היא **תורת הרשתות**. שדה מחקר זה החל להתפתח במחצית השנייה של המאה העשרים בדיסציפלינות שונות. אימוץ עקרונות מתורת הרשתות בחקר ההיסטוריה נעשה בעיקר בשני העשורים האחרונים, עשרות שנים אחרי שהתקבלה בסוציולוגיה, בפזיקה, באימונולוגיה ובתחומים אחרים. שימוש בתורת הרשתות במחקרים היסטוריים הביא לתובנות חדשות של אירועים שנחקרו בעבר. ראוי לציין את מחקרו פורץ הדרך של עירד מלכין על החברה והתרבות היוונית הקדומה שהתפרשה לחופי הים התיכון כרשת של ערי מדינה נטולות היררכיה, או את מחקרו החדש והמקיף של ניל פרגוסון (Ferguson) *The Square and the Tower*, על יישומים של חקר הרשתות בכתיבה היסטורית. בשנים האחרונות נכתבו מחקרים היסטוריים אחדים על יהודי ארצות האסלאם תוך שימוש בכלים מחקר הרשתות, בהם ניתן למנות את מחקרו של אביעד מורנו על רשתות אתניות בהגירה של יהודי צפון מרוקו לדרום אמריקה ולישראל במאות התשע עשרה והעשרים; מחקרו של יגאל נזרי על רשתות של מדפיסים ממרוקו באגן הים התיכון במאה התשע עשרה; וספרו של ירון צור על רשתות של גבירים ורבנים באימפריה העות'מאנית במאות השמונה עשרה והתשע עשרה.²⁴

הרשת היא גוף המצטיין באופי הטרוגני ודינאמי, משתנה תדיר, ולכן היא בעלת הקשרים היסטוריים הניתנים לבחינה על ציר דיאכרוני. הבחינה הדיאכרונית מאפשרת לתאר תמורות ושינויים שחלו במהלך ההיסטוריה של הרשת. במחקר אני עוקב אחר תהליכים היסטוריים בקורות הרשת לאורך פרקים שונים בתולדותיה ומזהה תופעות היסטוריות עוקבות המחליפות זו את זו עם השנים. בתוך כך אני בוחן את השינויים להם נתונות התופעות ההיסטוריות.²⁵ חקר תולדות הרשת בעבודה מתבצע על "**המשך הבינוני**" ומתפרש על ארבעים שנה, זאת במטרה לבחון את השינויים ואת ההתפתחויות שהתרחשו ברשת העברית במשך תקופה ארוכה יחסית. המושגים "**המשך הבינוני**" ו"**המשך הארוך**" המשרתים אותי במחקר נטבעו על ידי היסטוריוני האנאל. הם החליפו את פרספקטיבת הזמן קצרת המשך, האירועית, לחקר תופעות חברתיות ותרבותיות, ביחידות זמן בנות עשרות ואף מאות שנים. "**המשך הבינוני**" לעומת "**המשך הקצר**" אינו עוסק בתהליכים משפיעים קצרי מועד, שלרוב הם פוליטיים, אלא בוחן תהליכים כלכליים, חברתיים ותרבותיים ארוכי טווח.²⁶

במחקר זה אני דן ברשת תרבותית תוך יישום המושג **רב-מערכת פנימית** (פנים יהודית), שטבע בנימין הרשב. לתפיסתו, מהרבע האחרון של המאה התשע עשרה נעשו מאמצים להקים ממסד יהודי תרבותי, בדומה לממסדיהם של עמים אחרים, הכולל שלושה מרכיבים: ספרות בשלל סוגות בשפות שבהן דברו היהודים, קשת ענפה של אידיאולוגיות ורשת מסועפת של מוסדות חברתיים ותרבותיים. שלושת המרכיבים היו שלובים זה בזה ותמכו זה בזה. בפרקי הדיסרטציה להלן אדון במרכיבים הללו ובקשרים ביניהם.²⁷ הרשב מתייחס לרב-מערכת היהודית-אירופית הכוללת את השילוש עברית, יידיש ושפות אירופיות בלבד. ליטל לוי מרחיבה את הרב-מערכת של הרשב

²⁴ ראו: מלכין, עולם קטן; פרגוסון, רשתות; מורנו, אתניות; נזרי, טקסטים; צור, גבירים. על המפנה המרחבי בחקר מדעי היהדות ראו: מירון, לשון. במאמר זה מירון דן בשלושה אתגרים בחקר ההיסטוריה היהודית: הלשוני, התרבות והמרחבי. מחקרי עוסק בכל התפניות הללו וכפי שאראה בהמשך הסקירה המתודולוגית ישנו דיון מרכזי גם באתגר התרבותי.

²⁵ על ההבחנה בין ניתוח דיאכרוני לסינכרוני בהקשר לשוני ראו: דה סוסיר, קורס בבלשנות.

²⁶ ראו: ברודל, היסטוריה. למתודולוגיה של האנאל בהקשר של חקר ספרים ראו: אלידע, אסכולת. על כך ארחיב בפרק השישי.

²⁷ הרשב, תחיית הלשון, עמ' 14-15. למאמר של הרשב הדן באותם כלים בבנייתה של התרבות בארץ ישראל ראו: הרשב, מהפכה.

כך שתשקף את המפה של החיים היהודיים בעולם כולו, כולל בארצות האסלאם. היא טוענת כי כדי לשחזר נאמנה את המודרניות העברית יש לבחון את התפתחותה בערוצים הדדיים בין מזרח למערב, לכן יש להוסיף לניתוח המשרק את הערבית-היהודית והערבית הספרותית, ובמגרב – את הערבית-היהודית, הצרפתית, האיטלקית והספרדית. במחקרה הניחה לוי תשתית ראשונית לקשרים תרבותיים במשרק שהושפעו מתנועת ההשכלה העברית ומהנהצ'ה הערבית.²⁸ בעבודה זו אני מבקש להניח תשתית למחקר דומה על המגרב. תוך הרחבת הרב-מערכת לתורת הרשתות אני טוען כי הרשת התרבותית מורכבת מאוסף של צמתים – אנשים, מוסדות חברתיים ותרבותיים וסוגות טקסטואליות – המקיימים ביניהם מערכת של קשרים מורכבים. את הסוגות הטקסטואליות, ובייחוד את העיתונים, בחרתי לכנות רשת טקסטואלית, משום שהיוו מצע ליצירת קשרים ולהחלפת רעיונות בין אנשים ובין מוסדות שונים במרוקו ומחוצה לה על סמך הטקסט הכתוב בלבד וללא צורך בניידות פיזית.²⁹

רב-המערכת הפנימית, או הרשת היהודית התרבותית המודרנית, הורכבה ממאות ואף יותר תתי-רשתות שפעלו בתפוצות השונות של לאומיות הפזורה היהודית וניהלו ביניהן מגעים. הקהילה היהודית במרוקו היא תפוצה אחת מתוך פזורה יהודית עולמית, ופזורה זו השפיעה על התפתחותה הפוליטית, החברתית והתרבותית. בשל כך אני מתמקד במחקר רק במרוקו ובהקשרים ההיסטוריים המקומיים אלא מעניק תשומת לב לניתוח מערכת הקשרים שניהלה הקהילה עם קהילות יהודיות אחרות בנוגע לתרבות העברית, זאת בהשראת מחקריהם של ירון צור ושל משה רוסמן. בספר היסטוריה יהודית? כתיבת היסטוריוגרפיה יהודית בעידן פוסט-מודרני קובע רוסמן כי:

תלות היתר של היסטוריונים בסכמה מארגנת להיסטוריה היהודית, שהיא פועל יוצא של גבולות פוליטיים, עיכבה את החשיבה והמחקר על רשתות שהיו קשורות ביניהן באופנים שהפכו את הגבולות הפוליטיים ללא רלוונטיים, או אפילו הפריכו את חשיבות הגבולות הללו. אם יראו את ההיסטוריה במונחים של רשתות תרבותיות, כלכליות, חברתיות או אחרות, שחצו ישויות פוליטיות שונות לאורכן ולרוחבן, יקבלו ההיסטוריונים כלי נוסף לניתוח היסטורי. יש להניח שהם יגלו קטיגוריות חדשות המציבות את ההיסטוריה היהודית בפרספקטיבות מחודשות וחדישות.

לכן הוא מציע "לחקור גם את נקודות הראות הטרנס-לאומיות – הקשרים בין יהודים בארצות שונות, תכונות האופי המשותפות להם, החוויה העל-מקומית המשותפת שלהם והמבנים המשותפים של החוויות המקומיות. קיימת גיאוגרפיה תרבותית של ההיסטוריה היהודית, וזו חוצה גבולות לאומיים פוליטיים".³⁰

רשת בכלל, ורשת תרבותית בפרט, מורכבת מאוסף של צמתים (nodes) המחוברים באמצעות קשרים (ties) שדרכם זורם מידע (flows). אוסף צמתים המקושרים באופן הדוק נהוג לכנות במחקר אשכול (cluster). במחקרים

²⁸ לוי, השכלה. בעיקר החלק הראשון של המאמר ובתוכו עמ' 530-531.

²⁹ ישראל ברטל עמד במאמרו "מבשר ומודיע לאיש יהודי: העיתונות היהודית כאפיק של חידוש" על מקומה המשמעותי של העיתונות היהודית במאות התשעה עשרה והעשרים כגורם מקשר בין קהילות וכמדיה להחלפת רעיונות. וכך הוא כותב: "מאמצע המאה הי"ט נפרשה על פני הפזורה היהודית רשת ענפה ומסועפת של כתבי עת בלשונות אירופה ובשפות היהודיות, שביטאה מגוון רחב של רעיונות, ופנתה לקהלים שונים, אך המשותף לכל מרכיביה היה האופי החדשני של התקשורת והמשמעות החברתית הלא-מסורתית. למרות המתח המתמיד ואף העוינות הרעיונית בין חלקיה השונים של רשת זו, התקיים ביניהם מגע מתמיד. עיתונים יהודיים העתיקו זה מזה וציטטו האחד מן השני. המחסומים הרעיוניים לא מנעו מידיעות או מטקסטים ספרותיים ומחקריים לעבור, דרך העיתונות, מלשון ללשון ומחברה לחברה". ראו: ברטל, מבשר ומודיע, עמ' 160.

³⁰ רוסמן, היסטוריה, עמ' 114.

היסטוריים האשכולות מתאפיינים באזור גיאוגרפי (regional clusters). כך למשל מראה פרגוסון את אשכול הנאורות הצרפתי, או ליתר דיוק הפריזאי, הנחשף מניתוח מכתביו של הסופר והפילוסוף הצרפתי וולטר.³¹ ברצוני להרחיב את ההגדרה הגיאוגרפית שנעשה בה שימוש עד כה על ידי הרחבת המושג **מגזרים** של ירון צור. בספרו **קהילה קרועה** אפיין צור את הקהילה היהודית במרוקו בתקופת הפרוטקטורט הצרפתי **כחברת מגזרים**. מלבד החלוקה האופקית המסורתית לשלוש שכבות מעמדיות, שרטט חלוקה אנכית של שלושה מגזרים טיפוסיים לחברה הקולוניאלית: אירופי, מתמערב וילידי. מגזרים אלה ניהלו מערכות תרבותיות וכלכליות נפרדות, אך היו ביניהן גם נקודות מגע. המגזר האירופי כלל פקידים ומתיישבים אירופים שניהלו את חייהם בשפה מערבית (ספרדית בצפון מרוקו וצרפתית בשאר המדינה); למגזר הילידי השתייכו תושבים מקומיים ששלטו בתרבות ובשפה המקומית (ערבית או ברברית על הדיאלקטים השונים שלה); המגזר המתמערב, שצור מכנה גם "דמוי אירופים", הורכב מתושבים מקומיים שאימצו את התרבות המערבית והפכו אותה לשפת תרבותם הגבוהה.³² קבוצה זו מצטיינת בגבולות תרבותיים מיוחדים משלה המאפשרים לה נידודת בקרב שני מגזרי הקצה האחרים ותיווך ביניהם. בהמשך לחלוקה שמציע צור, טענתי היא כי התקיימו אשכולות של סוגות ספרותיות, של אנשים ושל מוסדות שהיו רחוקים זה מזה גיאוגרפית אך ניהלו קשרים על בסיס לשוני ותרבותי ותפקדו למעשה כאשכול על בסיס מגזרי. אני מכנה אותו כאן **אשכול מגזרי** (sectorial cluster). בבחינת הפעילות התרבותית במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים אני מבחין בין רשתות ואשכולות מגזריים.

ההגדרה **אשכול מגזרי** מחזקת את הטענה המוכרת בחקר הרשתות, לפיה מרחק בין צמתים ברשת אינו נמדד באופן גיאוגרפי אלא לפי **דרגות של הפרדה**, כלומר לפי מספר הצמתים שיש לעבור כדי להגיע לשני צמתים שאינם מחוברים באופן ישיר. בשנות השישים של המאה העשרים ערך סטנלי מילגרם (Milgram) ניסוי שבמסגרתו נשלחו לסוכן הבורסה שלו בבוסטון כמאתיים מכתבים מתושבים במרכז ארצות הברית שלא הכירו אותו. כל אחד מהם נדרש למען מכתב לאדם שהוא סבור שמכיר את סוכן הבורסה או למישהו שעשוי להכיר מישהו שמכיר אותו. למרבה ההפתעה, חלק ניכר מהמכתבים לא רק שהגיעו לייעדם תוך שבועיים, אלא שרובם אף התנקזו בסופו של דבר דרך שלושה אנשים בלבד. מסקנתו של מילגרם הייתה שכל הצמתים, האנשים, קשורים זה לזה במעין רשת שיש לעבור בה לא יותר **משש דרגות של הפרדה** (six degrees of separation) כדי להיות מקושרים.³³

מחקרים מצביעים על שני גורמים שמחברים בין צמתים או בין אשכולות: **קשרים חלשים** (weak ties) ו**קשרים חזקים** (hubs). על פי תאוריית **עוצמתם של קשרים חלשים** (The strength of weak ties) של הסוציולוג מארק גרנובטר (Granovetter), לאדם יש קבוצה של חברים קרובים שרובם נמצאים בקשר זה עם זה. נוסף לאלה יש לכל אדם אוסף של מכרים שרבים מהם אינם מכירים זה את זה, ולכל אחד מהם חברים קרובים בזכות עצמו. הפצת ידיעה למעגל החברים הקרובים שנוהגים להתרועע בחוגים דומים אפקטיבית פחות מהפצה למעגל המכרים, זאת משום שהאחרונים יעבירו את הידיעה למעגלים אחרים. במילים אחרות, הקשרים החלשים הם הגשר לעולם שמחוץ

³¹ פרגוסון, רשתות, עמ' 101-105.

³² ראו: צור, קהילה, עמ' 178-186. לאחרונה יישם צור את תפיסת המגזרים גם לתקופה מוקדמת יותר. ראו: צור, גבירים. ראו בעיקר את מילון מונחים בסוף הספר, עמ' 210-213.

³³ ראו: מילגרם, חברה. מחקר זה יצר עניין רב ומאות מחקרים נכתבו בעקבותיו בדיסציפלינות שונות.

לחוגים המוכרים. קשרים חלשים הם גשרים חיוניים בין אשכולות – גיאוגרפיים ומגזריים – ברשתות שבלעדי קשרים מסוג זה לא היו מחוברות כלל.³⁴

בהקשר תרבותי, הקשרים החלשים מאפשרים, באמצעות סוכני תרבות, מעבר של רכיבים בין תרבויות הקשורות באופן רופף. במחקר זה נעזרתי בתאוריית **מגעים בין תרבויות** של איתמר אבן-זהר, הגורסת כי מגע בין תרבויות שונות מתרחש בעיקר באמצעות סוכן תרבות המייבא רכיב מתרבות מקור (source culture) לתרבות היעד (target culture). תהליך מוצלה של העברת רכיב תרבותי מתרבות אחת לאחרת אבן-זהר מכנה התערבות (interferences). לעומת תאוריות רשתות אחרות הטוענות כי על פי רוב מדובר בקשרים דו-צדדיים, במקרה של מגעים בין תרבויות מדובר בקשר חד-צדדי במוצהר, שבו תרבות מקור מגיעה אל תרבות יעד. תרבות המקור תהיה תמיד חזקה יותר מתרבות היעד ובעלת הון כלכלי, תרבותי או סימבולי גדול משלה. מכאן שתרבות היעד קונה ערך כלשהו באימוץ הרכיב התרבותי. כמו כן, על פי רוב תרבות היעד תאמץ רכיב תרבותי אם הוא חסר ברפרטואר שלה, בדרך כלל תוך עיצובו מחדש.³⁵ באשר לחקר התרבות העברית החדשה, אין ספק כי מדובר בתרבות, או בתרבויות, כפי שאראה, שהתפתחו בהקשרים היסטוריים באירופה ולאחר מכן בארץ ישראל. משום כך הרכיב התרבותי, או הרכיבים התרבותיים, יובאו למרוקו על ידי סוכני תרבות מקהילות יהודיות שונות. היו אלה רכיבים בתרבות היהודית המודרנית שהיו חסרים בקהילה במרוקו. אולם יש לשים לב כי רכיבי התרבות שיובאו נטמעו בתרבות המקומית וקיבלו צביון ייחודי – על כך אעמוד לכל אורך המחקר.

נוסף לקשרים החלשים נמצאו במרוקו ומחוצה לה אנשים ומוסדות שפעלו כרכוזות וחיברו בין אנשים ומוסדות. חוקר הרשתות אלברט לסלו ברבאשי (Barabási) מציין כי הרכוזות הן צמתים בעלי מספר עצום של קישורים. ברשתות תקורות סקאלה לא קיים צומת אופייני אלא קיימת היררכיה רצופה של צמתים, החל ברכוזות נדירות וכלה בצמתים קטנים ורבים. מתחת לרכוזת הגדולה ביותר יש שתיים או שלוש רכוזות קטנות יותר, מתחתן עשרות רכוזות קטנות עוד יותר וכך הלאה, עד שמגיעים לצמתים הקטנים הרבים. כאשר נוצרים צמתים חדשים ברשת הם מעדיפים להתחבר לרכוזות מרובות הקישורים, המהוות למעשה מקור עוצמה של הרשת.³⁶ במחקר זה נדון כל מגוון הרכוזות שהניעו את הרשת העברית במרוקו, לא רק השתיים או השלוש הגדולות. במחקרי היסטוריה תרבותית נודעת חשיבות רבה לדיון ברכוזות הקטנות, דהיינו **בדמויות "בינוניות"**. בהשראת מחקרו של ישראל יובל **חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים** אעסוק גם:

בנושאי האלמונים יותר של ההיסטוריה, במאות או באלפי האנשים שבמעגלי חייהם המתלכדים הגשימו או שינו את המהלך ההיסטורי של דורם. [...] מבחינתה של ההיסטוריה החברתית אין חשיבותן של דמויות משניות אלו נופלת מזו של בעלי השם המפורסמים. [...] דמויות 'מונומנטליות' הרי הן כהרים נישאים

³⁴ ראו: גרנובטר, קשרים.

³⁵ ראו: אבן-זהר, חוקים. ליישום התאוריה בחקר התרבות העברית ראו: אבן-זהר, הצמיחה.

³⁶ ברבאשי, קישורים, עמ' 55-64.

המוקפים גבעות נמוכות ושטוחות. ההתבוננות בגבעות אינה נובעת מכמיהה למישורים, אלא מהשאיפה להבחין באופן חד יותר בקו האופק, קו שההרים מסתירים מן העין.³⁷

במקרה של התרבות העברית במרוקו נדונים במחקר זה עשרות סוכני תרבות ופעילותם החברתית והתרבותית שהניעו את המהפכה העברית.

IV. המקורות

מחקר זה נשען על מקורות ראשוניים רבים ומגוונים בעברית, בערבית-יהודית, בצרפתית ובאנגלית, המפורטים במלואם ברשימה המופיעה בתחילת הביבליוגרפיה. בחרתי לחלק את המקורות שעמדו לרשותי לקטגוריות הבאות: 1. ארכיונים של ארגונים ומוסדות; 2. פרסומים רשמיים (ממשלתיים וארגוניים); 3. ארכיונים פרטיים; 4. אוטוביוגרפיות וביוגרפיות; 5. עיתונים וכתבי עת; 6. ספרות עברית שהודפסה במרוקו. המחקר מקיף מרחב גדול והמקורות הזמינים משתנים ממקום למקום ומזמן לזמן – גם נתונים אלו השפיעו על הכתיבה. לעיתים אני מציג ומנתה תהליכים שניתן לקבוע בוודאות כי התרחשו במרבית הקהילות, ולעיתים הדיון מתמקד באדם או באירוע שמשמשים מקרה בוחן ודרכם אני מציג תשתית תיאורטית, כך שכל מקור, דמות או ארגון שיימצאו בעתיד יוכלו להתאים למבנה החברתי-תרבותי המוצע. חלק מהמקורות מאפיקלים, כדוגמת מקורות של ארכיונים מוסדיים או של עיתונות, האוצרים בתוכם רשתות חברתיות מוגבלות ומציגים מידע בגבולות האידיאולוגיים שלהם. על כן אני מתייחס באופן ביקורתי לגורם המתעד ולאיינטרסים המנחים אותו ובוחרן מבחר מקורות לשם השוואה, זאת על מנת להציג תמונה מקיפה ואמינה עד כמה שניתן.

בכתיבת המחקר נעזרתי רבות בארכיונים של מוסדות שפעלו במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים, מהם ניתן לדלות מסמכים החושפים את הפעילות העברית שנערכה במסגרתם או בחסותם. ארכיון כ"ח כולל התכתבויות ודוחות השופכים אור על יחסם של בעלי תפקידים שונים לשפה העברית ולחינוך העברי והיהודי ברשת. הארכיון הצינוני אוצר מסמכים של מחלקות בסוכנות היהודית שפעלו בשדה התרבות העברית במרוקו, ביניהן "המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון", "המחלקה לנוער והחלוץ" ו"משרדי הסוכנות היהודית בפריס". התיקים של "ברית עברית עולמית" מכילים מידע יקר מפז – התכתבויות של יהודי מרוקו עם הארגון החל מאמצע שנות השלושים, אשר באמצעותן ניתן לצייר תמונה רחבה של הפעילות העברית בערים השונות במרוקו. אף כי מקור זה מסומן כמקור חיצוני, הוא מכיל מידע ראשוני שכתבו בני הקהילה עצמם. ארגון הג'וינט תמך כלכלית וארגונית במוסדות יהודיים במרוקו, לכן ניתן ללמוד דרך התכתבויות ודוחות על פעילויות בעברית שנתמכו על ידו ולאמוד את היקפן. נוסף על ארכיונים אלה הסתייעתי במסמכים מארכיונים של מוסדות אחרים בישראל עימם ניהלו סוכני התרבות במרוקו קשרים, ובכללם "הסתדרות המורים העבריים בישראל" והתנועה הקיבוצית. גם "הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי" ו"המכון לתיעוד בעל-פה" שבספרייה הלאומית מחזיקים ארכיונים ועדויות של דמויות ושל ארגונים שפעלו במרוקו בשדה התרבות העברית. עוד השתמשתי בפרסומים רשמיים של מוסדות וארגונים שיצאו בדפוס במרוקו ומחוצה לה.

³⁷ יובל, חכמים, עמ' 2.

איתרתי מספר ארכיוניים פרטיים של פעילים מרכזיים בשדה התרבות העברית במרוקו שנשמרו על ידי בני משפחותיהם. בין אלה ניתן לציין את המשכיל מכלוף אביטאן, המורה ושוחר השפה יחיאל בוסקילה, פעילת התרבות בלהה בנדרלי, המורה יוסף מעייני והרב המשכיל פנחס יוסף תאומים. הארכיונים הפרטיים היוו מקור יקר ערך במחקרי: באמצעות מסמכים מסוגים שונים שכתבו הפעילים או שקיבלו מאחרים נחשפו פרקים בהיסטוריה של התרבות העברית במרוקו שלא ניתן היה לשחזרם בלעדיהם. חלק מהמסמכים בארכיונים הללו ערערו על מסמכים שנמצאו בארכיונים הרשמיים ובכך תרומתם הנוספת. דרך אלה הגעתי לבני משפחה של סוכני תרבות נוספים, אשר לצערי לא שמרו על הארכיונים האישיים של אותם פעילים, שדווקא היו מודעים לפועלם והקפידו לתעד, ולשמור מסמכים רבים ומגוונים.

במחקר שימשו אותי גם אוטוביוגרפיות וביוגרפיות של דמויות שפעלו בשדה התרבות העברית במרוקו, המכונים במחקר ההיסטורי בשם הכולל אגודוקומנטים. ההיסטוריון ההולנדי רודולף דקר מגדיר אותם כטקסטים שבהם המחבר מתעד את מעשיו, מחשבותיו ורגשותיו.³⁸ מעצם טבעם האגודוקומנטים מעמידים במרכז היצירה את 'האני', אך בה בעת אותו 'אני' מוצב כרכיב במערכת גדולה יותר המלמדת על תקופה, על אירועים, על מקומות ועל דמויות נוספות. ההצדקה לקיומו של האגודוקומנט, כפי שכתב אבריאל בר-לבב, "אינה נעוצה במחבר עצמו או בעניין העצמאי הטמון בסיפור האישי, אלא בחשיבותן של פעולותיו בהקשר הדתי והלאומי. הסיפור האישי כפוף למערכת גדולה יותר, ציבורית וכללית, ובמובן זה הוא איננו אישי".³⁹ בעבודה זו האגודוקומנטים נבחנים ביחס לתרבות העברית במרוקו. למרות היותם סובייקטיביים ובעלי אלמנטים דמויי רומן, ולמרות העובדה שהם נתפסים כמקורות לא מהימנים, השוואה בין האוטוביוגרפיות והביוגרפיות למסמכים אחרים בני התקופה מאפשרת להאיר את השנים המדוברות בהיבטים חדשים.

עיתונות יהודית מקומית שפורסמה במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים גם היא מקור בעל חשיבות לא מבוטלת במחקר זה. בתקופה הנדונה לא פורסמו במרוקו עיתונים בעברית, אף שאיתרתי קולות שביקשו לייסד עיתון כזה. לעומת זאת יצאו לאור כמה עיתונים בערבית-יהודית ובעיקר בצרפתית במשך כמעט כל העשורים המדוברים. התרבות העברית ולימודי העברית בבתי הספר קיבלו ביטוי בשלל צורות בעיתונות והומרים אלה שימשו מקור חשוב בפרקים השונים העוסקים באידיאולוגיה ובפעילות החינוכית והתרבותית. העיתונים מציגים רשתות שונות של כותבים וסוכני תרבות, כך שניתוח של כלל העיתונים מציג תמונה רחבה ורבת פנים של התרבות העברית. יחד עם אלה נעזרתי בעיתונות של כ"ח שפורסמה בצרפת, על המאמרים והדיווחים שהופיעו בה בעניין החינוך העברי במרוקו. רבים מהם נכתבו על ידי בעלי תפקידים בכ"ח במרוקו אשר דיווחו מתוך הקהילות שבהן התגוררו ופעלו. קורפוס נוסף הוא העיתונות העברית שפורסמה באירופה ובארץ ישראל, ומאוחר יותר במדינת ישראל. עיתונאים שביקרו במרוקו פרסמו מאמרים הדנים בתרבות העברית, וכותבים ממרוקו שלחו מפרי עטם לעיתונים יהודיים. רבים מן העיתונים שראו אור במרוקו, העיתונים וכתבי העת של כ"ח וכן העיתונות העברית זמינים באתר "עיתונות יהודית היסטורית" המשותף לאוניברסיטת תל אביב ולספרייה הלאומית.

³⁸ ראו: דקר ואחרים, אגודוקומנטים. על מחקרים בנושא בהקשר יהודי ראו: בר-לבב, אגודוקומנטים.
³⁹ בר-לבב, אגודוקומנטים, עמ' 263-264.

משהוקמו בתי הדפוס במרוקו, בראשית המאה העשרים, החלו שוחרי השפה לפרסם ספרים, חוברות וקונטרסים בעברית, בערבית-יהודית או במהדורות דו-לשוניות. כמו כן פרסמו מוסדות עבריים חוברות הסוקרות את פעילותם או אירועים בעברית שקיימו. בשנים שבהן עוסק המחקר נכתבו מספר ספרים ללימוד עברית על ידי משכילים מקומיים. בפרקים שונים נסמכתי על ספרים כמקור היסטורי, ובאחרים נדונים הספרים עצמם כתוצרי תרבות של התקופה. בפרק השישי, הדין בספר ובספרייה העבריים, לצד המחקר האיכותני אני מבצע מחקר כמותי החושף את הסוגות שנכתבו בעברית במרוקו במאה העשרים. ספרות זו מהווה מקור משמעותי להיכרות עם שוחרי השפה העברית במרוקו, פעולותיהם, יצירותיהם ושפתם הייחודית.

V. מבנה העבודה

המחקר נחלק לשני שערים: השער הראשון, שכותרתו "התרבות העברית בראשיתה", דן בשנים 1916-1942 ועוסק בניצנים ובהתחלות של התגבשות רשת התרבות העברית במרוקו, ארגוניה ושלל מופעיה. השער השני, שכותרתו "התרבות העברית בפריחתה", דן בשנים מתום מלחמת העולם השנייה ועד עצמאות מרוקו, ב-1956. המחקר בכללותו דן בתקופה הקולוניאלית בה שגשגה התרבות העברית במרוקו; ראשיתו בדיון הציבורי הראשון על השפה והתרבות העברית במרוקו שאיתרתי, ושהתנהל שנים ספורות לאחר כינון הפרוטקטורט הצרפתי, וסופו עם קצו של הפרוטקטורט. עם תום הפרוטקטורט היגרו סוכני תרבות רבים ממרוקו והפעילות העברית שם הצטמצמה.

התקופה שבה עוסק השער הראשון מחולקת לשתי תקופות משנה הנדונות בשני פרקים נפרדים: הראשון – "בין מערב למזרח: ראשיתה של התרבות העברית במרוקו" – עניינו העשור מ-1916-1926. בפרק אני מצביע על ניצני התרבות העברית במרוקו ומבחין בין מגעים תרבותיים עם מערב אירופה לבין מגעים תרבותיים עם מזרח אירופה וארץ ישראל. הפרק נפתח בדיון אידיאולוגי על אופי התרבות העברית ועל דרך לימוד העברית הרצויה בבתי הספר של כ"ח במרוקו. הדיון התנהל בקיץ 1916 בין חמישה אינטלקטואלים כותבי צרפתית מעל דפי העיתון *La Liberté* ("החירות") שפורסם בטנג'יר. בניתוח הדיון מוצעים שלושה דגמים לתרבות עברית שייבאו סוכני תרבות מקומיים כתוצאה ממגעים עם קהילות יהודיות במערב אירופה ושלוחותיהן בצפון אפריקה ובאמריקה הדרומית. לאחר מכן אני בוחן את מצב החינוך העברי בבתי הספר של כ"ח ואת הפער בין המצב המצוי לרצוי. המשך הפרק עוסק בגוונים של התרבות העברית שהתפתחה במגעים עם מזרח אירופה ועם ארץ ישראל וכיצד התגלמה בבתי הספר ובעיתונות המקומית. הפרק עוסק גם בהקמתן של האגודות הראשונות להפצת השפה והתרבות העברית במרוקו, ובראשן אגודת "מגן דוד" בקזבלנקה שנוסדה ב-1919 והמשיכה לפעול עד שנות השישים, ומלווה את כל פרקי המחקר.

בפרק השני, שכותרתו "התגבשותן של תרבויות עבריות לאומיות בין השנים 1926-1942", אני דן בתת-התקופה השנייה: 1926 עד תום מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה. בשנים אלו החלה להתבסס במרוקו הלאומיות היהודית, ובהשפעתה התפתחה פעילות תרבותית פורמלית ובלתי פורמלית. תא ציוני בקזבלנקה ייסד את העיתון *L'Avenir Illustré* ("העתיד המצויר") שהיווה במה משפיעה לדיונים ציבוריים על התרבות והחינוך העבריים במרוקו, ובהם אני עוסק בהרחבה בראשית הפרק. לאחר מכן נבחנים השינויים שחלו במדיניות של כ"ח בעקבות לחץ ציבורי ושינויים פרסונליים. בהמשך נבחנת התכנסותן של ועידות ציוניות ארציות באמצע שנות השלושים שהביאו להתקדמות בפעילות העברית במספר ערים במרוקו, ובהן בולטת פעילות אגודת "מגן דוד"

בקזבלנקה. הפרק מסתיים בפרוץ מלחמת העולם השנייה, שגררה הקפאה חלקית של העשייה העברית בבתי הספר ובאגודות. שני הפרקים הראשונים מציגים את התגבשותה של התרבות העברית ואת יצירתה של תשתית איתנה אשר אפשרה את פריחת העברית עם סיום המלחמה.

השער השני עוסק בשנות פריחת התרבות העברית במרוקו וכולל ארבעה פרקים תמטיים. הראשון מבין הארבעה, הפרק השלישי בדיסרטציה, מוקדש לפעילות העברית הבלתי פורמלית שנערכה בעשרות אגודות שהוקמו לאחר המלחמה במרבית הקהילות העירוניות. אני ממפה את סוכני התרבות שיזמו את הפעילויות באגודות ולצדם אני מאפיין את קהל היעד, שהורכב מגברים ונשים, ממבוגרים וצעירים – בהתאם לאופי האגודה. בהמשך אני מציג שלושה דגמים לאגודות שפעלו במרוקו ודן בפירוט בפעילויות התרבותיות שהתנהלו בהן, למשל 'עונג שבת', שירה ומקהלות, תיאטרון, תערוכות, חגים בגוון לאומי ועוד. אף שמדובר ברכיבי תרבות שיובאו למרוקו מישראל ומאירופה, בדיון בכל אחד מהם אני מסמן את הצביון הייחודי שקיבלו כשנטמעו במרוקו. אל מול הפעילות הבלתי ממוסדת באגודות, אני מרחיב גם בעניין הפעילות העברית הממוסדת שנערכה בסיוע גורמים חיצוניים, בעיקר ממדינת ישראל, כמו "ועד להפצת הלשון העברית", שנוסד ב-1949 ככוונה להקים אגודות להפצת השפה והתרבות העברית, או הפעילות העברית שהתקיימה בתנועות הנוער.

הפרק הרביעי עניינו החינוך העברי ברשתות בתי הספר שפעלו במרוקו לאחר מלחמת העולם השנייה. בפתח הפרק אני דן בשינוי שחל בהשקפותיה של כ"ח לאחר המלחמה. העמדה החדשה הסתמנה בגילוי דעת שפרסמה החברה בנובמבר 1945. בהמשך אני בוחן באמצעות הגותו של עמנואל לוינס, שניהל אז את בית המדרש למורים של כ"ח בפריז, כיצד גילוי הדעת קיבל ביטוי באידיאולוגיה של החברה. עוד נסקר מצב החינוך העברי בבתי הספר של כ"ח תוך התייחסות לתמורות, לביקורת על החינוך ולגורמים מעכבים. בהמשך הפרק נדון החינוך העברי בשתי רשתות חינוך שהחלו לפעול במרוקו לאחר המלחמה: "אוצר התורה" וחב"ד. שתיהן הקימו עשרות מוסדות חינוך לבנים ולבנות שבהם נלמדה השפה העברית לגוניה. הפרק מסתיים בדיון על דגמי החינוך העברי במוסדות חינוך שהקימו הקהילות. אם ככ"ח בלט חינוך עברי בעל גוון יהודי-דתי-אוניברסאלי, הרי שב"אוצר התורה" וחב"ד שלט האופי הדתי ואילו במוסדות החינוך של הקהילות ניכר החינוך בעל הצביון הלאומי הארץ-ישראלי.

הפרק החמישי, שכותרתו "התארגנות, הכשרה, והסמכת מורים במרוקו", מוקדש למורים לעברית – הם היו סוכני תרבות ראשונים במעלה ומילאו תפקיד מרכזי בהפצת השפה והתרבות. בפרקים הראשון, השני והרביעי שבה ועולה חשיבות תפקידם של המורים לעברית ועימה הצורך בהכשרתם לשם יצירת שינוי של ממש בחינוך העברי. בפרק זה אני מתרכז בבית המדרש למורים לעברית שהקימה כ"ח בקזבלנקה לאחר המלחמה, ובו התלמדו מורים צעירים שקיבלו הכשרה מקיפה בעברית ובצרפתית. אני עוקב אחר הקמת המוסד ודן בתוכנית הלימודים הייחודית שהונהגה בו, באמצעות עותק נדיר של התוכנית שהשתמר.⁴⁰ נוסף לכך נדונות הכשרת המורים הוותיקים ושתי בחינות ההסמכה שהעניקו למורים הון סימבולי – "מבחן הדרגות" ו"הבחנה הירושלמית". "המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה" ו"המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה" של הסוכנות היהודית הכשירו אף הן מורים ותיקים במרוקו. הסוכנות

⁴⁰ אני מודה לד"ר יוחאי בן גדליה שחשף בפניי את תוכנית הלימודים של בית המדרש בעת שניהל את הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים.

בשיתוף פעולה עם רשתות בתי הספר כי"ח ו"אוצר התורה" ועם הג'וינט ניהלו סמינרים שונים למורים. נושא זה נדון בסוף הפרק.

הפרק השישי חותם את המחקר בדיון בדפוס, בספר ובספרייה העבריים במרוקו ובו נסקרת התקופה הנדונה במלואה. הדיון נפתח בייסוד בית הדפוס העברי הראשון במרוקו בסוף המאה התשע עשרה ובאלה שהוקמו אחריו במאה העשרים, תוך ניסיון לענות על השאלה מדוע לא הוקם בית דפוס עברי במרוקו קודם לכן. בהמשך אני בוחן אילו סוגות בעברית הודפסו שם ואת חנויות הספרים שנפתחו בערים הגדולות ושבהן נמכרו הספרים בעברית. את חלקו השני של הפרק אני מקדיש להקמת ספריות עבריות קהילתיות במסגרת האגודות, ומאפיין את מדפי הספרייה תוך הצגה של מספר מקרי בוחן. קודם לדיון בספרייה העברית, נדונות הספרייה הרבנית והספרייה המשכילית במרוקו, זאת על מנת שניתן יהיה להשוות ביניהן וללמוד על השינויים שחלו בקטגוריות כמו קהלי היעד או מדפי הספרייה. הפרק על ספריית ההשכלה נשען על שרידי ספרייתו של משכיל עברי ממרוקו ויש לו תרומה חשובה לחקר ההשכלה העברית בצפון אפריקה.

המחקר מסתיים בפרק סיכום המציג את התפתחותה של התרבות העברית מתוך פרספקטיבה של חקר הרשתות ומראה שלב אחר שלב את צמיחתה של הרשת העברית במרוקו במרוצת ארבעים השנים הנדונות בו.